

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Α΄ ΘΕΜΑ

► **A1.** Να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω προτάσεις ως Σωστές (Σ) ή Λανθασμένες (Λ) και να αιτιολογήσετε την απάντησή σας με βάση το σχολικό εγχειρίδιο.

1. ( ) Η Ελλάδα, κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ανεξαρτησία, διέθετε εκτεταμένη βιομηχανική βάση που ευνόησε την ανάπτυξη των πόλεων της.

Αιτιολόγηση:

2. ( ) Η αργή ανάπτυξη των αστικών κέντρων συνδεόταν, μεταξύ άλλων, με τη χαμηλή εσωτερική ζήτηση και την περιορισμένη εσωτερική αγορά.

Αιτιολόγηση:

3. ( ) Η σταφίδα αποτελούσε το σημαντικότερο εξαγωγίμο προϊόν της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα, αποτελώντας σχεδόν το μισό της αξίας των συνολικών εξαγωγών.

Αιτιολόγηση:

4. ( ) Η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας το 1841 επιδίωξε να περιορίσει τις τοκογλυφικές πρακτικές, αλλά στα πρώτα χρόνια η δράση της ήταν απολύτως οργανωμένη και σταθερή.

Αιτιολόγηση:

5. ( ) Η μετακίνηση πληθυσμών προς την Αίγυπτο, τη Μαύρη Θάλασσα και τη Νότια Ρωσία εντάσσεται στα γενικότερα μεταναστευτικά ρεύματα του 19ου αιώνα, καθώς πολλά ελληνικά κέντρα εκτός συνόρων προσέφεραν μεγαλύτερες οικονομικές ευκαιρίες.

Αιτιολόγηση:

Απάντηση

1. Λάθος.

Το νεοσύστατο κράτος δεν είχε ακόμη βιομηχανία. Οι παραγωγικές δομές ήταν πολύ πίσω, η γεωργία βασιζόταν κυρίως σε παλιές μεθόδους και οι πόλεις δεν είχαν τις προϋποθέσεις για να στηρίξουν βιομηχανική ανάπτυξη (σελ. 10-11).

2. Σωστό.

Η εσωτερική αγορά ήταν μικρή και η κατανάλωση περιορισμένη. Με λίγους κατοίκους και χαμηλά εισοδήματα, η αστική οικονομία δεν μπορούσε εύκολα να αναπτυχθεί (σελ. 11-12).

3. Σωστό.

Η σταφίδα κυριάρχησε στις εξαγωγές. Κάλυπτε μεγάλο μέρος τους, συχνά πάνω από το μισό της συνολικής αξίας, και καθόριζε την πορεία της οικονομίας (σελ. 18).

4. Λάθος.

Η Εθνική Τράπεζα ιδρύθηκε για να συγκροτήσει το τραπεζικό σύστημα και να περιορίσει την τοκογλυφία, όμως τα πρώτα χρόνια η οργάνωση και η λειτουργία της είχαν αρκετές δυσκολίες, μέσα σε ένα οικονομικό περιβάλλον που δεν ήταν ακόμη σταθερό (σελ. 26-28).

5. Σωστό.

Πολλοί Έλληνες αναζήτησαν καλύτερες ευκαιρίες σε κέντρα όπως η Αίγυπτος, η Μαύρη Θάλασσα και η Ρωσία. Εκεί υπήρχε μεγαλύτερη εμπορική κίνηση και περισσότερες δυνατότητες για οικονομική πρόοδο (σελ. 14-16).

► **A2.** *Να εξηγήσετε συνοπτικά δύο παράγοντες που συνέβαλαν στην αργή ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα. [Η απάντηση να στηριχθεί αποκλειστικά στο σχολικό εγχειρίδιο και να συνδυάζει κοινωνικούς, οικονομικούς και δημογραφικούς παράγοντες].*

Απάντηση

Οι καθυστερήσεις που χαρακτήρισαν την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας τον 19ο αιώνα αποδίδονται κυρίως σε δύο αλληλένδετους παράγοντες. Από τη μία πλευρά, οι παραγωγικές δυνατότητες της χώρας παρέμεναν περιορισμένες, καθώς η οικονομία στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στη γεωργία, η οποία λειτουργούσε με φτωχά τεχνικά μέσα και χαμηλές αποδόσεις. Η απουσία βιομηχανίας και βασικών υποδομών, οδικού δικτύου, μεταφορών, στοιχειωμένων μηχανισμών διακίνησης αγαθών, περιόριζε την οικονομική δραστηριότητα και δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση ενός πιο σύνθετου και αυτοτροφοδοτούμενου παραγωγικού συστήματος (σελ. 10–11).

Από την άλλη πλευρά, η εσωτερική αγορά ήταν μικρή, τόσο λόγω της δημογραφικής στενότητας όσο και της περιορισμένης αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού. Η απουσία ισχυρών αστικών κέντρων και η δυσχέρεια συσσώρευσης κεφαλαίου εμπόδιζαν τη δημιουργία δυναμικών οικονομικών κύκλων (σελ. 11–12). Κατά συνέπεια, η ελληνική οικονομία παρέμεινε ευάλωτη σε διακυμάνσεις και εξαρτημένη από ελάχιστα εξαγωγίμα προϊόντα, χωρίς τα αναγκαία περιθώρια για σταθερή και μακρόπνοη ανάπτυξη.

Β΄ ΘΕΜΑ

► **B1.** *Με βάση το σχολικό βιβλίο, να αναλύσετε πώς τα δημογραφικά δεδομένα και η γεωγραφική έκταση του ελληνικού κράτους επηρέασαν την οικονομική του ανάπτυξη κατά τον 19ο αιώνα. [Η απάντηση να αναδείξει τη σχέση ανάμεσα στον μικρό πληθυσμό, την εδαφική στενότητα και τις περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες του νεοσύστατου κράτους.]*

Απάντηση

Το ελληνικό κράτος ξεκίνησε την ιστορική του πορεία με μικρή έκταση, περιορισμένους φυσικούς πόρους και έναν πληθυσμό αραιό σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Τα στοιχεία του βιβλίου δείχνουν ότι έως τα τέλη του 19ου αιώνα η πυκνότητα παρέμενε χαμηλή, ενώ η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και των Ιονίων Νήσων διεύρυνε μεν τα σύνορα, χωρίς όμως να μεταβάλει ουσιαστικά τις παραγωγικές δυνατότητες της χώρας (σελ. 11–13). Ο μικρός πληθυσμός περιόριζε τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς, γεγονός που εμπόδιζε τη διαμόρφωση ισχυρών αστικών κέντρων και την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων πέρα από τη γεωργία. Η χαμηλή αγοραστική δύναμη, η περιορισμένη κατανάλωση και η δυσκολία συσσώρευσης κεφαλαίου δεν επέτρεπαν τη δημιουργία βιομηχανίας ούτε τη χρηματοδότηση μεγάλων έργων που θα μπορούσαν να μετασηματίσουν την οικονομία.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, τα αραιοκατοικημένα εδάφη και οι εγκαταλελειμμένες γαίες ακόμη και γύρω από τα αστικά κέντρα αποτυπώνουν καθαρά πόσο αποθαρρυντικές ήταν οι συνθήκες για οικονομική πρόοδο, όπως παρατηρεί και ο Moraïtinis (σελ. 11). Η μικρή αρχική έκταση του κράτους περιόριζε τη διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων εδαφών και πρώτων υλών, με αποτέλεσμα η αγροτική παραγωγή να παραμένει χαμηλής απόδοσης. Οι επεκτάσεις των συνόρων υπήρξαν κυρίως πολιτικές εξελίξεις και όχι αφορμές για βαθιά οικονομική ανασυγκρότηση, καθώς δεν συνοδεύτηκαν από ουσιαστική αύξηση των διαθέσιμων πόρων.

Καθώς ο πληθυσμός αυξανόταν, συχνά με ταχύτερο ρυθμό από την παραγωγή, η οικονομία γινόταν ακόμη πιο ευάλωτη. Κρίσεις όπως ο αποκλεισμός του 1854 που οδήγησε σε λιμό φανερώνουν πόσο εύθραυστο ήταν το σύστημα και πόσο εξαρτημένο από εξωτερικές συνθήκες (σελ. 12). Αυτή η συνδυασμένη επίδραση δημογραφικών και γεωγραφικών παραγόντων διαμόρφωσε μια οικονομία περιορισμένων δυνατοτήτων, με ασθενή αστική ανάπτυξη και εξάρτηση από λίγα βασικά αγροτικά προϊόντα, κάτι που καθόρισε την πορεία του ελληνικού κράτους για πολλές δεκαετίες.

► **B2.** *Να εξηγήσετε γιατί οι Έλληνες του εξωτερικού διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην οικονομική ζωή του 19ου αιώνα και με ποιους τρόπους επηρέασαν την ελληνική οικονομία εντός και εκτός συνόρων. [Η απάντηση να συνδυάσει στοιχεία για την εμπορική δραστηριότητα, τη ναυτιλία, τις παροικίες και την κυκλοφορία κεφαλαίου.]*

Απάντηση

Οι εμπορικοί οίκοι των Ελλήνων στο εξωτερικό αναπτύχθηκαν μέσα σε ένα έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον, αντιπαρατιθέμενοι συχνά σε ισχυρές ευρωπαϊκές βιομηχανικές δυνάμεις. Η δράση τους στη Μαύρη Θάλασσα, στην Κωνσταντινούπολη και στα μεγάλα λιμάνια της Μικράς Ασίας διαμόρφωσε ένα εκτεταμένο δίκτυο διακίνησης προϊόντων, στο οποίο οι Έλληνες έμποροι διατήρησαν πρωταγωνιστική θέση. Η εξωστρεφής αυτή δραστηριότητα δεν έμεινε χωρίς αντίκτυπο στο ελληνικό κράτος· ενίσχυσε την οικονομία του, ιδιαίτερα μέσα από τις εξαγωγές σταφίδας, μεταλλευμάτων και άλλων προϊόντων που κατέστησαν την Ελλάδα υπολογίσιμη δύναμη στο διεθνές εμπόριο.

Ο πλούτος που συσσωρεύθηκε στις παροικίες επέστρεφε συχνά στην πατρίδα με μορφές που ξεπερνούσαν την απλή οικονομική ενίσχυση. Επενδύσεις, καταθέσεις στις ελληνικές τράπεζες, φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες, ίδρυση σχολείων και κοινωφελών ιδρυμάτων αποτέλεσαν σταθερές πρακτικές των εύπορων ομογενών. Η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας με τον καθοριστικό ρόλο κεφαλαιούχων της διασποράς (σελ. 26-27) φανερώνει το μέγεθος της εμπιστοσύνης και της διασύνδεσής τους με την οικονομική συγκρότηση του νεοσύστατου κράτους.

Ανάλογα καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος της διασποράς και στη ναυτιλία. Οι παροικίες στήριξαν τη διεύρυνση των ελληνικών εμπορικών στόλων στον Δούναβη και στην Ανατολική Μεσόγειο, διευκολύνοντας τη σταδιακή μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια (σελ. 20-22). Με αυτόν τον τρόπο συνέβαλαν όχι μόνο στην τεχνική και εμπορική εξέλιξη της ελληνικής ναυτιλίας, αλλά και στη διαμόρφωση μιας νέας ναυτιλιακής ταυτότητας που θα χαρακτήριζε τη χώρα για ολόκληρο τον 20ό αιώνα.

Πέρα από τα οικονομικά μεγέθη, οι Έλληνες της διασποράς λειτούργησαν ως δίαυλοι επικοινωνίας ανάμεσα στη Δύση και στην Ελλάδα, μεταφέροντας τεχνογνωσία, εμπορικές πρακτικές, οργανωτικές αντιλήψεις και αναπτυξιακές ιδέες. Σε ένα κράτος με μικρή εσωτερική αγορά και ευάλωτη οικονομική βάση, η συμβολή τους λειτούργησε πολλαπλασιαστικά, συνδέοντας το ελληνικό οικονομικό σύστημα με ευρύτερα ευρωπαϊκά δίκτυα και προσφέροντας πολύτιμη ώθηση στην πορεία του προς τον εκσυγχρονισμό.

Γ ΘΕΜΑ

Πηγή 1. Ποσοτικά δεδομένα

Πίνακας 1. Εξέλιξη έκτασης και πληθυσμού της Ελλάδας (1838-1911)

Έτος	Έκταση (τετρ. χλμ.)	Πληθυσμός
1838	47.516	752.000
1871	50.211	1.480.000
1881	63.606	2.004.000
1901	63.211	2.521.000
1911	63.211	2.701.000

Πηγή 2. Κειμενικό απόσπασμα

«Μαζί με τους ιστορικούς αυτής της περιόδου του πόνου, ας μεταφερθούμε στις κορυφές των βουνών της Ελλάδας... ας στρέψουμε γύρω το βλέμμα μας... Τι απελπισία!... Παντού ερείπια! Άμορφοι όγκοι και χαλάσματα που ακόμα καπνίζουν, δακρυσμένες γυναίκες, οικογένειες χωρίς ψωμί! Μάταια αναζητούμε τις πόλεις, ούτε χωριά δεν υπάρχουν! Στα πόδια του Παρθενώνα, κάτω από το φαυτοστέφανο του ένδοξου ονόματος της Αθήνας, κείτονται καλύβες, μισές πέτρα, μισές ξύλο. Μπροστά τους περνούν μονοπάτια, όχι δρόμοι, και αυτά ακόμα τα περάσματα ακατάστατα και λασπωμένα! Κανένα σύγχρονο μνημείο! Ιερά μάρμαρα μόνο, στοιχειωμένα από τις σκιές των παλαιών! Εδώ, φυτείες ξεραμένες, ξεριζωμένες, πυρπολημένες. Εκεί αμπέλια και ελαιώνες κατεστραμμένοι. Κανένας δρόμος, καμμία απόδειξη λειτουργίας μιας προηγούμενης διοίκησης! Όλα πρέπει να γίνουν από την αρχή! Όλα πρέπει να αρχίσουν από το τίποτα! Και αυτά τα «όλα» πρέπει να γίνουν από μια χούφτα ανθρώπους, τους λίγους που μπορούν να διευθύνουν, να διδάζουν, να δημιουργήσουν το Έθνος! Τι εργασία αντάξια γι γάντων! Και μερικοί θα ήθελαν να έχουν ήδη ολοκληρωθεί όλα αυτά, να είναι τα πάντα στρωμένα, διαμορφωμένα! Πού και πότε έφθασαν λίγα μόλις χρόνια στη Δύση για να πετύχει ένα τέτοιο θαύμα;» (Από το βιβλίο, Pierre A. Moraitinis, La Grèce telle qu'elle est, Paris, Athènes, Berlin, 1877 [ανατύπωση Δ.Ν. Καραβίας, 1987] Avant-propos, p. 7-8.)

►Γ1. Με βάση τις δύο πηγές και τις ιστορικές σας γνώσεις, να εξηγήσετε πώς τα δημογραφικά δεδομένα και η εδαφική διεύρυνση της Ελλάδας από το 1838 έως το 1911 επηρέασαν τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους.

Απάντηση

Η Πηγή 1 δείχνει ότι η Ελλάδα από το 1838 έως το 1911 γνώρισε μια σταδιακή αλλά εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού της, ο οποίος μέσα σε περίπου επτά δεκαετίες σχεδόν

τετραπλασιάστηκε. Παράλληλα, το κράτος διεύρυνε την εδαφική του βάση με την ενσωμάτωση των Επτανήσων και αργότερα της Θεσσαλίας, διεκδικώντας περισσότερο χώρο και περισσότερους πόρους. Ωστόσο, η διεύρυνση αυτή δεν συνοδεύτηκε από την αντίστοιχη ανάπτυξη των παραγωγικών υποδομών. Όπως επισημαίνει και το σχολικό εγχειρίδιο (σελ. 11-14), οι νέες περιοχές πρόσθεσαν πράγματι γεωργική γη και κάποιες δυνατότητες αξιοποίησης, αλλά το βασικό πρόβλημα της χαμηλής παραγωγικότητας παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο.

Ο αυξημένος πληθυσμός σήμαινε μεγαλύτερες ανάγκες σε τρόφιμα, μεταφορές, διοίκηση και βασικές υπηρεσίες. Ωστόσο, όπως καταγράφεται στην Πηγή 2 μέσω της περιγραφής του Moraïtinis, η χώρα εξακολουθούσε να παρουσιάζει εικόνα φτώχειας, ανοργάνωτων καλλιεργησιμων εκτάσεων και υποτυπωδών δικτύων, γεγονός που περιόριζε την οικονομική της δυναμική. Έτσι, η δημογραφική διόγκωση, αντί να αποτελέσει άμεσο μοχλό ανάπτυξης, επιβάρυνε περισσότερο μια ήδη εύθραυστη οικονομική δομή που δυσκολευόταν να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες.

Η περιορισμένη γεωγραφική έκταση του κράτους ως το 1881, μόλις 47 με 50 χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα, σήμαινε ότι οι παραγωγικές δυνατότητες ήταν εκ των πραγμάτων μικρές και η οικονομία ιδιαίτερος εύαλωτη σε εξωτερικές μεταβολές και κρίσεις. Οι επεκτάσεις που ακολούθησαν πράγματι ενίσχυσαν το αγροτικό δυναμικό της χώρας, όχι όμως σε βαθμό ικανό να μεταμορφώσει τη συνολική οικονομική της βάση. Κατά συνέπεια, η δημογραφική και εδαφική μεγέθυνση επηρέασε τις οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους αυξάνοντας συνεχώς τις απαιτήσεις, χωρίς να θεραπεύει τις βαθύτερες διαρθρωτικές του αδυναμίες.

► Γ2. *Να σχολιάσετε πώς η εικόνα της «φτώχειας και ανοργάνωτης» Ελλάδας της Πηγής 2 συνδέεται με την αργή μετάβαση από την αγροτική οικονομία στην αστικοποίηση κατά τον 19ο αιώνα.*

Απάντηση

Η εικόνα που παρουσιάζει ο Moraïtinis για την Ελλάδα των πρώτων δεκαετιών, φτωχός εξοπλισμός, χωριά που παλεύουν να σταθούν, καλλιεργειες που δύσκολα αποδίδουν, ταιριάζει με τα προβλήματα που επιβράδυναν τη μετάβαση από την αγροτική βάση σε μια πιο αστική οικονομία. Οι πόλεις δεν είχαν ακόμη τη δυναμική να προσελκύσουν πληθυσμό ή να δημιουργήσουν επαγγελματική ποικιλία, γιατί η οικονομία δεν έδινε τα απαραίτητα στηρίγματα. Η παραγωγή, στηριγμένη σχεδόν αποκλειστικά στη μικρή καλλιέργεια, δεν παρήγαγε σημαντικά πλεονάσματα. Έτσι, ό,τι παραγόταν καταναλωνόταν ουσιαστικά μέσα στην οικογένεια ή στην κοινότητα. Αυτό από μόνο του «φρενάρει» κάθε προσπάθεια ανάπτυξης πόλεων με ειδικευμένα επαγγέλματα και υπηρεσίες. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνταν και η έλλειψη βασικών υποδομών. Με τους δρόμους

ελάχιστους και τα μέσα μεταφοράς περιορισμένα, η αγορά που θα μπορούσε να στηρίξει μια πιο αστική οικονομία δεν έπαιρνε εύκολα μορφή. Η Αθήνα, ο Πειραιάς ή η Πάτρα έκαναν βήματα, αλλά πάντα μέσα στα όρια των χαμηλών παραγωγικών δυνατοτήτων. Τέλος, η ίδια η εσωτερική αγορά ήταν μικρή. Η αγοραστική δύναμη περιορισμένη, ο πληθυσμός μικρός, και μεγάλο μέρος του ζούσε σε συνθήκες που δεν ευνοούσαν κατανάλωση πέρα από τα βασικά. Σε αυτό το πλαίσιο, η αστικοποίηση δεν μπορούσε να προχωρήσει γρήγορα· εξελισσόταν αργά, σχεδόν διστακτικά, ακολουθώντας ρυθμούς που καθόριζαν οι οικονομικές αντοχές της εποχής.